

Antiikin perintö Aleksis Kiven runoudessa

Johdanto

Kreikkalais-roomalainen antiikki ei ole aihe, joka Aleksis Kiven tuotantoa tutkittaessa tulisi ensisijaisesti mieleen. Antiikin perinnön (*classical heritage, classical legacy, classical tradition*) välittymisen tai 'jälkivaikutuksen' (*Nachleben*) tutkiminen on sinänsä osoittautunut lähes välttämättömäksi kenen tahansa merkittävän eurooppalaisen tai amerikkalaisen kirjailijan kohdalla. Kiinnostavia ovat kuitenkin myös ne kirjailijat, joiden kohdalla antiikki ei näytäkään olleen mikään innoituksen lähde tai ihailun kohde tai jotka tietoisesti ovat asettuneet sitä vastaan. Silloin joudutaan pohtimaan sekä sitä, mitä jälkiä antiikin kirjallisuus ja kulttuuri ovat kaikesta huolimatta kirjailijan teoksiin jättäneet, että niitä syitä, jotka ovat tällaiseen asennoitumiseen vaikuttaneet.

Jo pelkästään ylioppilastutkintoon johtaneiden kouluopintojensa, sporadisten yliopisto-opintojensa ja ostamiensa tai lainaamiensa kirjojen perusteella Aleksis Kivi on omannut perustiedot antiikin kirjallisuudesta ja kulttuurista sekä latinasta ja kreikasta. Antiikin kanssa hän on sitä paitsi joutunut tekemisiin arvostamiensa kirjailijoiden, kuten Shakespearen ja Cervantesin, kautta. Verrattuna 1800-luvun muihin merkittäviin kirjallisen elämän edustajiin, Fredrik Cygnaeukseseen, Lönnrotiin, Runebergiin, Snellmaniin ja Topeliukseen, Kiven tiedot antiikista ja kiinnostus sitä kohtaan ovat joka tapauksessa olleet paljon vähäisemmät. Tilanne on vastaavanlainen Kiven aikalaisen J. J. Wecksellin kohdalla. Hänenkin tuotannossaan antiikin nimet ja alluusiot antiikin runouteen ja mytologiaan ovat suunnilleen yhtä vähäiset kuin Kivellä. Poikkeuksen muodostavat Wecksellin runot "Bond-krogen" ja "Invita Minerva", joihin aiheen takia antiikin nimet luontevasti kuuluvat.

Aikaisempi tutkimus, josta voidaan mainita etenkin E. A. Saarimaan tutkielma "Aleksis Kivi ja antiikki" (1920), Saarimaan selitykset Aleksis Kiven teoksiin, V. Tarkiaisen Kivi-elämäkerta ja J. V. Lehtosen *Runon kartanossa*, on jo selvitellyt Kiven ja hänen teostensa suhteellisen vähälukuisia yhteyksiä antiikkiin. Lähinnä eräitä (tosin melko haettuja) paralleelleja *Seitsemän veljeks*en ja Apuleiuksen romaanin välillä on Paavo Numminen esittänyt artikkelissaan "Apuleius ja Kivi. 'Kultainen aasi' eurooppalaisena romaanina" (1958). Kiven teosten kriittisissä editioissa, sekä niiden taustoittavissa artikkeleissa että selityksissä, on myös otettu huomioon yhteydet antiikin kirjallisuuteen.

Nummisuutarien kriittisen edition artikkelissaan on Jyrki Nummi yhdistänyt Nikon tarinan jopa taulukon muodossa Homeroksen *Odyssiaan* (Nummi 2010: 116–118; myös Nummi 2009: 46–48). Yhteydet ovat kuitenkin sellaisia, että niitä löytyy mistä tahansa myöhemmästäkin seikkailukertomuksesta ja tietysti erilaisista

merimiestarinoista, joiden jonkinlaisen prototyypin *Odysseia* luonnollisesti muodostaa. Tutkielmassaan *Seitsemän veljeksien* raamattuviittauksista Nummi on tarkastellut Hiidenkivi-episodin yhteyksiä Platonin *Valtiossa* esitettyihin näkemyksiin. Samalla Nummi katsoo, että Kiven romaanin kuva veljeksistä ”monipäisenä, monijalkaisena hirmueläimenä” on yhdistettävissä *Valtiossa* mainittuihin taruhirviöihin. (Nummi 2001: 87–93.) Luontevampaa olisi tietysti yhdistää kuva *Ilmestyskirjan* petoon tai Hobbesin *Leviathaniin*.

Kiven runojen antiikkiyhteyksien osalta nimenomaan J. V. Lehtosen tutkimus on tärkeä. Lehtonen oli tunnettu poikkeuksellisen laajasta maailmankirjallisuuden tuntemuksestaan. Tutkittuaan ensin etenkin ranskalaista kirjallisuutta hän 1920-luvulla keskittyi Kiven tuotantoon, varsinkin sen vastaanottoon ja kirjallisiin yhteyksiin. Lehtonen mainitsee useampaan kertaan antiikin kirjallisuuden Kiven runojen yhteydessä. Hänen runoanalyysinsä ovat oikeastaan laajoja aiheistohistoriallisia katsauksia Kiven runot lähtökohtina. Lehtonen suorastaan vyöryttää esiin paralleleja ulkomaisesta kirjallisuudesta laajalla aikavälillä. Kuitenkin kyse on monessa tapauksessa ainakin antiikin osalta niin yleisellä tasolla olevista yhtäläisyyksistä, ettei niillä oikeastaan ole merkitystä Kiven runouden analysoinnille ja ymmärtämiselle. Esimerkiksi Kiven ”Sota”-runon yhteydessä Lehtonen on esitellyt vertailevaa aineistoa Troijan sodan kuvauksista alkaen – yhteisenä tekijänä Kiveen nähden lähinnä vain se, että kyseessä ovat sodan kuvaukset (Lehtonen 1928: 261–269). Kiinteämmät yhteydet tässä tapauksessa liittyvät paljon myöhempään kirjallisuuteen. Troijan sodan Kivi kylläkin mainitsee *Canzion* I näytöksessä, jossa nimihenkilö esittää vaikuttavan kuvan taistelua katselevasta Pallas Athenesta: ”Näin katsahdella kerran jumalatar ylpeä, seisten Ilionin tanterella, keihäs kädessä ja käsivarrella kultakiiltävä egid, sankarten temmellystä tähtäellen.” Jumalattaren katseeseen liittyy kuva Athenen silmästä, josta leimahteli ”jotain pelottavan tulista”. Tätä mainintaa silmästä ei voi olla lukematta samalla muistamatta *Seitsemässä veljeksessä* mainittua silmää, jota veljekset kavahtavat.

”Lintukodon” yhteydessä Lehtonen (1928: 46–55) luettelee useita paralleleja antiikin kirjallisuudesta Platonin Atlantiksesta alkaen. Atlantis-kuvitelmiin liittyvää Onnellisten saarten aihetta ovat käsitelleet myös V. Tarkiainen ja Yrjö Hirn, viimeksi mainittu suurella *Valtameren saari* -teoksessaan, mutta antiikkia tuskin kannattaa erikseen Kiven runoelman yhteydessä mainita muuten kuin että Kivi on osaltaan jatkanut jo antiikissa tunnettua aihetta. Eräässä suhteessa ”Lintukotoon” on kuitenkin syytä vielä palata.

Joitain huomionarvoisia näkökohtia Kiven runojen yhteyksistä antiikkiin on esittänyt myös Lauri Viljanen vuonna 1953 ilmestyneessä teoksessaan *Aleksis Kiven runomaailma*. Aiheistohistoriaan painottuneen Lehtosen teoksen vastapainona Viljasen tutkimus merkitsi Kiven runotuotannon esteettistä uudelleenarviointia.

Yleisesti ottaen se mikä Kiven teoksissa saattaisi tuntua antiikin kirjallisuudesta omaksutulta tai muuten antiikkiin liittyvältä, onkin monesti luontevinta nähdä yhteydessä ajallisesti paljon läheisempään kirjallisuuteen. Tällaista uudempaa kirjallisuutta ovat etenkin *Ossianin*

laulut sekä Atterbomin, Stagneliuksen, Runebergin ja Topeliuksen runot. (Lehtonen 1928, 463, 474–478.)

Varsinkin Kiven runojen osalta Lehtosen ja muiden tutkijoiden kuvaa Kiven suhteesta antiikkiin voidaan silti täydentää. Seuraavassa tarkastelun kohteena ovat *Kanervala* ja Kiven kaikki muut säilyneet runot. Esitys pohjautuu Kiven *Koottujen teosten* neljänteen osaan (viides, tarkistettu painos 1984). Tutkimusaineistoon kuuluvat myös *Karkurit*-näytelmän (*Kootut teokset II*) runomittaisten jaksojen viittaukset antiikin mytologiaan ja kuvaus Karthagon kohtalosta sekä runomittaiseen *Alma*-näytelmään sisältyvät maininnat Kreikan ja Turkin sodasta, vaikka silloin onkin kysymys uudemmassa historiasta.

Pääasiallinen huomio kohdistuu seuraavassa esityksessä Kiven käyttämiin antiikin nimiin sekä runojen sellaisiin kohtiin, joissa esimerkiksi sanastollisin perustein voidaan nähdä suora tai käännösten kautta muodostuva yhteys antiikin teksteihin (lainat, sitaatit, alluusiot). Tarkastelen myös eräitä sellaisia paralleelleja, jotka eivät selity mistään geneettisestä yhteydestä. Vertailun vuoksi tuon tarvittaessa esille aineistoa myös Kiven muista teoksista.

Antiikin nimistö

Vaikutelma, että Aleksis Kiven runous olisi erillään antiikin perinnöstä, johtuu siitä, että Kivi ei ole käyttänyt antiikin runoudesta tuttuja runomitoja eikä stroofityypppejä, vaikka joitain sinänsä kiinnostavia yhteyksiä niihin löytyykin. Muutamaa poikkeusta lukuun ottamatta Kivi ei myöskään käytä runoissaan antiikin kirjallisuudesta, historiasta tai mytologiasta tuttuja henkilön- tai paikannimiä. Juuri erisnimet ovat sellaisia voimakkaita merkkejä, jotka asemoivat lukijaa kulttuurikoodien viidakossa. Antiikin nimien asemesta Kiven runoissa on etupäässä suomalaisen mytologiaan ja kulttuuriin liittyviä ilmauksia ja asioita, kuten Tapiola, Metsola tai kaskenpoltto. Nimistökin on suomalaista: Kalkio, Kaltaheimo tai Kaunismäki. Mikäli taas mainitaan nimiä Suomen ulkopuolelta, kuten Keski-Euroopasta (Germania, Untervalden (Unterwalden)) tai Raamatusta (esimerkiksi Eeden, Kidron, Saaron, Saalem ja Sinear), eivät nekään ole peräisin kreikkalais-roomalaisesta antiikista. Kiven muussa tuotannossa antiikin henkilön- ja paikannimien määrä on suurempi, vaikkakin usein kysymyksessä ovat lyhyet vertauksissa käytetyt ilmaisut; kaikkiaan Kiven tuotannossa on liki kuusikymmentä antiikin nimeä (mukaan luettuna sellaiset kansannimet kuten 'kimmeeriläiset' ja 'Punilaiset') (vrt. Saarimaa 1920: 108–110). Tämän lukumäärän merkitys korostuu, kun ottaa huomioon, että Kiven kolme laajinta teosta, *Kullervo*, *Nummisuutarit* ja *Seitsemän veljestä*, liikkuvat miljöissä, joihin antiikin nimet eivät kuulu (*Seitsemässä veljeksessä* sentään mainitaan 'krekiläiset' ja 'Sipilla'). Antiikin nimien kohdalla ovat useimmiten kysymyksessä lyhyet vertauksissa käytetyt ilmaisut: esimerkiksi *Margaretassa* Sveaporin rakentajaa Ehrensvärdiä verrataan antiikin satakätiseen jättiläiseen Briareokseen: "Katso mikä Briareus, sodan satakäsinen hiisi!"

Kiven runoudesta mainitsemani poikkeukset, kolme antiikin naistennimeä, ovat sinänsä kiinnostavia. Niistä yksi, joka samalla on

runon otsikko, Atalantta, on eräistä antiikin mytologisista lähteistä, kuten Apollodoroksen *Bibliothecasta* ja Ovidiuksen *Metamorfooseista*, tuttu nimi Atalanta – Kivi vain on kirjoittanut sen kolmella t:llä: Atalantta. Ovidiuksella Atalanta esiintyy kahdessa kohdassa: *Metamorfoosien* kahdeksannessa kirjassa oleva tarina käsittelee Meleagrosta ja Kalydonin metsäkarjun metsästämistä, kymmenennessä kirjassa puolestaan Atalanta on boiotialaisen kuninkaan Skhoineuksen tytär, joka välttelee miehiä mutta tulee kuitenkin Hippomenen vaimoksi; loukattu Kybele muuttaa molemmat leijoniksi. Atalanta esiintyi antiikin aikana henkilönä myös Meleagros-aiheisissa tragedioissa. Lähempi vertailu osoittaa, että Kiven runoelma on sisällöltään, tunnelmaltaan ja paikallisväritykseltään jotain aivan muuta kuin antiikista säilyneet Atalantaa koskevat kertomukset. Kyseessä on pikemminkin jonkinlaista keskiaikaista balladia muistuttava kauhuromanttinen runoelma, jonka tapahtumat on sijoitettu Sveitsiin ja alppimaisemiin. Nimen Atalanta Kivi lienee saanut aikoinaan varsin suosituksi tulleesta Gustav Schwabin antiikin tarinoita sisältävän kokoelman *Die schönsten Sagen des klassischen Altertums* (1838–1840) ruotsinnoksesta *Den klassiska fornålderns hjelte-sagor* (1839–1841) (Tarkiainen 1949: 212; Kauppinen 1984: 381). Schwabilla on mukana myös Meleagrosen tarina. Schwabin teoksen ruotsinnos on ollut Kiven käyttämien kirjojen joukossa. Mutta pois ei voi sulkea sitäkään mahdollisuutta, että Kivi olisi kuullut esimerkiksi Fredrik Cygnaeukselta hieman nuoremman aikalaisensa Algernon Charles Swinburnen runodraamasta *Atalanta in Calydon*, joka ilmestyi 1865, ja omaksunut Atalanta-nimen draaman otsikosta.

Toinen antiikista tuttu nimi Kiven runoudessa on Immen ja Nuorukaisen vuoropuhelun muotoon kirjoitetussa runossa ”Jäähyväiset” esiintyvä Cynthia. Nuorukainen kehottaa Impeä olemaan ”ain kuni Cynthia”. Lauri Viljanen on aiheellisesti pitänyt tällaista antiikkista kuvaa yllättävänä ”Jäähyväiset”-runon romanttisen luostariaiheen yhteydessä. Viljanen katsoo Cynthia-nimen kuunjumalattaren nimeksi. (Viljanen 1953: 77.) Tulkintaa vahvistaa se, että samassa yhteydessä mainitaan jumalat – monikkomuodon käyttö näyttäisi viittaavan antiikin jumaliin: ”mutta ole ain / kuni Cynthia, niin kaunokain, / tyyven ja kaunis / jumalten vuoril”. Cynthia kuunjumalattaren nimenä ei antiikin kirjallisuutta tuntevalle ehkä kuitenkaan tule ensimmäiseksi mieleen, sillä antiikin runoudessa esiintyy toinenkin Cynthia. Nimi tunnetaan roomalaisesta rakkauselegiasta; kyseessä on Propertiuksen elegioissa esiintyvä rakastettu. Tunnetuimmassa Propertiuksen elegiassa, neljännen kirjan runossa II, josta käytetään nimitystä *regina elegiarum*, elegioitten kuningatar, Cynthia ei kuitenkaan esiinny. Kiven runo ei ole elegia – sitä ei ole kirjoitettu elegiamittaan – mutta se liittyy kuitenkin rakkausaiheeseen, joten Cynthia-nimen käyttö on sikäli motivoitua. Propertius oli tuttu runoilija myös Runebergille. Hänen ”Till Frigga” -runonsa, joka muuten on Horatiuksen tyylinen oodi, sisältää alluusion Propertiuksen Cynthia-aiheiseen elegiaan I.14. (Oksala 2006: 149–152.) Kiven runossaan käyttämälle dialogimuodolle on kyllä vastineita antiikin runoudessa, esimerkiksi Vergiliuksen paimenrunoissa sekä Horatiuksen oodissa 3.9, joka on kirjoitettu runoilijan ja Lydian vuoropuhelun muotoon.

Kolmas Kiven runoissa esiintyvä antiikin nimi on Diana, joka mainitaan runossa ”Mies”. Siinä nainen ilmoittaa jättävänsä miehen: ”Toisen lemmen-ystävän mä löysin, / hae itselles myös toinen sä’, / sanoi neito, hyväst jätti, poistui, / ylevästi astuva Diana.” Metsästyksen jumalatar, siveänä pidetty Diana, kreikkalaisten Artemis, tuskin lienee kaikkein satuvin vertailukohta Kiven runon immelle.

Atalantan, Cynthian ja Dianan lisäksi on syytä mainita, että runossa ”Ruususolmu” viitataan Hadekseen ja Elysiumiin: ”Määrätäänkö hänle synkee Hades / tahi ihana Elysium”, kysytään runossa. Muutamassa tapauksessa antiikin nimi mainitaan perifrastisesti. ”Mies”-runon ”unohduksen virta” on oikeastaan sama kuin kreikkalaisten Lethe, jonka nimi viittaa unohdukseen ja joka mainitaan *Canzion V* näytöksessä. Runossa ”Äiti ja lapsi” mainitaan puolestaan runotar, jonka voisi ajatella tarkoittavan myös antiikin Runotarta, Musaa. Vastaavasti parissakin runossa esiintyvä Koi on vastinetta antiikin Eokselle (vrt. Saarimaa 1920: 109). Muutamaaan kertaan mainitaan jumalat: ”Sunnuntaissa” on vertaus ”kuin jumalten maasta” ja ”Jäähyväisissä” vertauksen yhteydessä ”jumalten vuoril”. Kummassakin tapauksessa mielikuva liittyy antiikin jumaliin.

Edellä esitellyn kuvan täydennykseksi voi vielä luetella *Karkureiden* runomittaisiin jaksoihin sisältyvät antiikin mytologian nimet: ”Olympin huippu”, ”Tartaroksen hirmu-luolat” ja ”Junon istuin”. Kaikki ne esiintyvät vertauskuvina. Runomittaisessa *Almassa* puolestaan pyydetään kerran Amoria auttamaan.

Vertailun vuoksi mainittakoon, että Wecksellin runoissa on ”Bond-krogen” ja ”Invita Minerva” -runojen ohella kolme antiikin nimeä: runossa ”Vid Schillerfesten i Helsingfors” Schiller nimetään ”uudeksi Tyrtaiokseksi” (”en ny Tyrteus”), ”Stundens röst” -runossa *Iiaan* epämiellyttävän kiihottajan Thersiteen ääntä arvostellaan (”den stamma som Tersites ljuder / föraktig, arm”), kun taas runossa ”Tröst i olyckan” asetetaan humoristisesti Hegel ja Homeros rinnakkain (”Hegel, Homeros / jag kastar i knuten”).

Horatiuksen merkitys

Nimien ohella tarkastelun lähtökohtana voi kysyä, onko J. V. Lehtonen kiinnittänyt huomiota roomalaisen lyyriikon Horatiuksen merkitykseen ja olisiko häneltä tässä suhteessa jäänyt jotain huomaamatta. Kysymykset ovat sikäli aiheellisia, että vielä kautta 1700- ja 1800-lukujen – ja pitkälti sen jälkeenkin – Horatius oli keskeisesti luettu antiikin runoilija. Esimerkiksi Suomessa piispa Jakob Tengström, josta myöhemmin tuli Suomen ensimmäinen arkkipiispa, ruotsinsi eräiden muiden Horatiuksen runojen ohella oodin 2.10., jossa esitellään kultainen keskities, *aurea mediocritas*, ja tunnetun kevätöodin 4.7., *Diffugere nives*. J. L. Runeberg puolestaan kirjoitti Horatiuksen stroofityyppejä käyttäen muutamia runoja, jotka tunnetaan Horatius-odeina. Esimerkiksi edellä mainittu ”Till Frigga” on kirjoitettu ns. asklepiadeiseen mittaan. (Horatiuksen vaikutuksesta ks. Riikonen 1998a; Runebergin Horatius-odeista ks. Oksala 2004: passim; Oksala 2006: 149–156.)

Aleksis Kivestä tiedetään, että hänen käytössään on ollut tunnetun ruotsalaisen poliitikon, kirjailijan ja Augustuksen ajan keskeisen runouden kääntäjän G. J. (Gudmund Jöran) Adlerbethin (1751–1818) ruotsintamat Horatiuksen oodit ja epodit. Adlerbeth tunnettiin muutenkin Suomessa. Kun Henrik Gabriel Porthan tuli valituksi Kuninkaallisen kirjallisuus-, historia- ja antikviteettiakatemian jäseneksi, hän kirjoitti kiitoskirjeen juuri Adlerbethille, joka tuolloin oli Akatemian sihteeri.

Adlerbethin Horatius-käännös, joka Kivellä oli käytössään, oli *Horatii Oder och epoder, öfversatta af G. Adlerbeth*, ja se oli painettu Tukholmassa 1817. Jo aikaisemmin, vuonna 1807, oli ilmestynyt Adlerbethin käännös Vergiliuksen *Bucolica-* ja *Georgica-*teoksista. Samassa niteessä Vergilius-käännösten kanssa oli mukana *Horatii bref till Pisonerna om Skaldekonsten*, eli siis Horatiuksen kuuluisa *Runousoppi*. Myös tämä nide oli Kiven käytössä. (Tarkiainen 1949: 196–197, 219–220.) Lisäksi Adlerbeth käänsi Vergiliuksen *Aeneiksen* (1804). On siis syytä etsiä Horatius- ja myös Vergilius-alluusioita Kiven runoista.

”Uudistalon-perhe” – Horatiuksen 2. epodi

Yhden aivan ilmeisen Horatius-allusion J. V. Lehtonen on Kiven runoista löytänyt ja sillä onkin oma mielenkiintonsa. Kyseessä on runo ”Uudistalon-perhe”, jonka viimeiset säkeet kuuluvat: ”Onnen myyri on se mies, / kellä oma tanner on, / ystäväinen vieressänsä, / povel kalliin synnyinmaan.” (Lehtonen 1928: 365–366.) ”Onnen myyri”, joka mainitaan myös runossa ”Paimentyttö”, on epäilemättä innoittanut Eino Leinon mainitsemaan ”onnen myyrin” runossa ”Häähymni” (Launonen 1984, 177). ”Onnen myyri” ”Uudistalon perheessä” on selvä alluusio Horatiuksen toiseen epodiin, joka alkaa sanoilla ”Beatus ille qui procul negotiis”, ”Onnellinen on se mies, joka kaukana liiketoimista”. Ajatus on lähellä Vergiliuksen *Georgican* säkeitä 2.459–474, joka niin ikään on maanviljelijän *makarismos* (Oksala 2004, 90–92). Horatiuksen kohdalla kyseessä on yksi esimerkiksi niistä runoista, jotka rakentuvat kaupungin ja maaseudun vastakohtaan. Tästä asetelmasta löytyy useita esimerkkejä muustakin antiikin kirjallisuudesta. Horatiuksen runon säkeet, jotka vastaavat siteerattuja Kiven säkeitä ”Uudistalon-perheessä”, on Kyösti Wilkuna suomentanut *Aika-lehteen* 1910 seuraavasti (suomennosta on V. A. Koskenniemi siteerannut *Roomalaisia runoilijoita* -teoksensa Horatius-esseessä): ”Se onnen parhaan löytänyt on, kaukana / ken hyörinästä maailman / vain lailla isäin kontuansa viljelee / ja tyyntä viettää elämää.” Käännös on kuitenkin varsin vapaa, sillä sananmukainen käännös kuuluisi esimerkiksi: ”Onnellinen on se joka kaukana liiketoimista, kuten kuolevaisten muinainen heimo, kyntää isiensä maata härillään erillään kaikesta lainaustoiminnasta.” Horatiuksen alkuperäisen epodin ohella Kivi on saattanut tuntea myös Thomas Thorildin runon ”Efter Horatius”, joka alkaa Horatiuksen epodin käännöksenä, mutta jota Thorild jatkossa kehittää omaan suuntaansa. (Thorild 2000: 75–76 ja 356; Riikonen 2009.)

Yhteistä Kivellä ja Horatiuksella on onnelliseksi tai autuaaksi julistamisen, ns. *makarismos*-formulan, käyttö ja ajatus maaseudulla asumisen

onnellisuudesta. Horatiuksen 'isien maa' (*paterna rura*) vastaa Kiven synnyinmaata. "Uudistalon-perheessä" on muutenkin mukana useita sellaisia elementtejä, jotka tulevat esille myös Horatiuksen toisessa epodissa. Niitä on erityisesti metsästäminen. Horatiuksen metsäkarju ja jänis ovat kylläkin vaihtuneet koirasmetsoon. Vaimon osuus tulee kummassakin runossa esille. Nimenomaan vaimon valmistamaan ateriaan kiinnitetään kummassakin runossa huomiota, joskin Horatius on yksityiskohtaisempi.

Kuitenkin myös erot Horatiuksen ja Kiven runojen välillä ovat merkittäviä. Horatiuksen runo alkaa maaseudun elämänmuodon ylistyksellä. Runon lopusta kuitenkin ilmenee, että runo onkin ollut rahanlainaaja tai koronkiskoja (*faenerator*) Alfiuksen puhetta. Kun hänen myöntämiensä lainojen korot lankeavat maksettaviksi, Alfius, joka jo on tulemaisillaan maalaiseksi (*iam iam futurus rusticus*), on heti valmis palaamaan kaupunkiin, Roomaan. Kiven runossa maaseutu on tätä kestävämpi ihanne. On suorastaan anteeksiantamatonta, että Wilkuna on jättänyt neljä viimeistä säettä pois ja että Koskenniemi on esseekokoelmassaan siteerannut suomennosta poisjättöä huomioimatta (Koskenniemi sentään mainitsee, että runossa puhuu koronkiskuri). Nuo neljä säettä nimittäin muuttavat runon luonteen täysin.

Mainittakoon vielä, että niin Horatiuksella kuin Vergiliuksellakin on mukana voimakkaasti kaupungin ja maaseudun vastakohta-asetelma. Se periytyi muiden muassa Runebergin runoon *Färd från Åbo* (Matka Turusta) ja *Elgskytterne*-eepoksen (Hirvenhiihtäjät) seitsemänteen lauluun (Oksala 2004, 89–95). "Uudistalon-perheessä" ei tätä vastakohtaa sen sijaan suoranaisesti ole.

Maanviljelysidiylli oli Kivelle samoin kuin Runebergille muutenkin tärkeä, joskaan siitä ei puuttunut myös tummempaa puolta. Jyrki Nummi on esittänyt tästä esimerkkinä Karrin puheen *Nummisuutareissa* ja yhdistänyt sen jaksoon Runebergin *Hirvenhiihtäjissä* ja "Saarijärven Paavossa". Nummikin näkee taustalla Vergiliuksen *Georgican* toisen kirjan maaseudun ylistyksen. (Nummi 2009, 83–84.) Kyseessä ovat *Georgican* säkeet 2.458–474, jotka allusoivat Lucretiuksen *De rerum natura* -teoksen säkeisiin 2.24–34; toisaalta Horatiuksen toisen epodin koronkiskuri Alfiuksen puhe joutuu naurettavaan valoon tavallaan Vergiliuksen kautta. Kiven runo siis asettuu jo antiikin runoudessa kehittyneeseen ja siitä periytyneeseen monitahoiseen viitteiden verkostoon.

"Myrsky" ja antiikin valtiolaiva-allegoria

"Uudistalon-perheen" ohella Kiven runoudesta löytyy kuitenkin myös toinen yhteys Horatiukseen; voi vain ihmetellä, miksi se on jäänyt Lehtoselta ja muiltakin Kiven tutkijoilta huomaamatta. Kyseessä on runo "Myrsky", nimenomaan sen toisinto, joka alkaa sanoilla "Merta aavaa haaksi viiltää, tarkoittaen / kotisatamata kohden, johtamana / lujan, vakaan perämiehen käsivarren". Merenkulkuun liittyvä aihepiiri on sinänsä kiinnostanut Kiveä. Sitä osoittaa jo pelkästään se, että *Seitsemässä veljeksessä* esiintyy veljesten eno, "joka nuoruudessaan oli uljaana merimiehenä purjehtinut kaukaiset meret, nähnyt monta kansaa ja kaupunkia; mutta näkönsäpä

kadotti hän viimein, käyden umpisokeaksi”. Enossa yhdistyvät Homeros ja Odysseus: sokeus yhdistää hänet Homerokseen, monien kansojen ja kaupunkien näkeminen puolestaan yhdistää hänet Odysseukseen. Meri on mukana myös Kiven runoudessa. Onnellisten maa, Lintukoto, sijaitsee meren ympäröimällä saarella. Tunnettu merimies Kiven tuotannossa on myös *Nummisuutarien* Niko (ks. edellä).

J. A. Hollo esitti jo 1912 Kiven lyriikasta kirjoittamassaan artikkelissa, että ”Myrskyn” aihe olisi tullut Shakespearen *Myrskyn* alkukohtauksesta (Hollo 1912/1992: 12). Luontevimmin Kiven runon vertailukohdaksi asettuu kuitenkin Horatiuksen oodi I.14 (*O navis, referent*). Kiven laajaan ”Myrsky”-runoon verrattuna Horatiuksen runo on sangen suppea, 20 säettä, jotka jakautuvat viiteen säkeistöön. Runo kuuluu Teivas Oksalan ja Erkki Palménin proosasuomennoksena seuraavasti:

Oi laiva, taas uudet tyrskyt vievät sinua merelle. Voi, mitä aiot? Laske päättävästi satamaan! Etkö jo huomaa, kuinka kylkesi on vailla airoja, // kuinka vinhan lounaistuulen vioittama mastosi ja raakapuusi huokailevat ja kuinka runkosi tuskin jaksaa ilman köysiä kestää yhä väkivaltaisemmaksi yltyvää // ulappaa? Ei ole sinulla ehjiä purjeita, ei jumalia, joita kutsuisit, jos jälleen joutuisit hätään. Vaikka olet Pontoksen honkaa, jalon metsän tytär, ja // kerskaillet sekä syntyperälläsi että nimelläsi, se on hyödytöntä: arka merimies ei luota lainkaan maalattuun peräkeulaasi. Pidä sinä varasi, ellet välttämättä halua joutua tuulien leikkikaluksi! // Sinä, joka äsken heräit minussa ärtymystä ja inhoa, nyt sen sijaan kaipausta ja vakavaa huolestumista, vältä hohtavien Kykladien välissä tyrskyviä vesiä!

Horatiuksen oodi on latinankielinen vastine kahdelle kreikkalaisen Alkaioksen runolle, joista on säilynyt fragmentteja.

Jo antiikin aikana Horatiuksen runoa tulkittiin allegoriana. Puhutaan ns. valtiolaiva-allegoriasta. Reetori Quintilianuksen mukaan laiva tarkoitti valtiota, aallot ja myrsky kansalaissotia, satama rauhaa jne. Valtiolaivasta puhuttiin myös esimerkiksi kreikkalaisessa tragediassa. Valtiolaivasta tuli sittemmin eurooppalaiseen poliittiseen kielenkäyttöön kulunut fraasi, jossa mukana oli ajatus kapteenista tai perämiehestä – puhuttiin siis valtiolaivan peräsimestä olevasta valtionjohtajasta.

Myrsky ja myrskyn kourissa oleva laiva on voitu tulkita myös rakkauselämän kuvaukseksi. Kiveltäkin löytyy tästä esimerkki. Yksinäytöksisessä näytelmässä *Leo ja Liina* replikoidaan seuraavasti:

Liina. – – pois myrskyn jännitys mun elämäni laivan purjeesta. Miksi en valitsisi oikeaa satamaani?
Leo. (Vetää häntä povellensa). Ja tässähän oikea satamas.
Liina. Haa! Oletko varma siitä?
Leo. Sun satamas, sun temppelis, ja sinä olet mun epäjumalani.

Antiikin kirjallisuudessa myrsky rakkauselämän kuvauksessa tulee esille etenkin Horatiuksen suuressa *propemptikonissa* (matkaansaattamisrunossa) 3.27 (”Impios parrae”).

Lisäksi myrskyaihetta on voitu soveltaa kirjalliseen työskentelyyn. Vergiliuksen *Georgican* toisessa kirjassa (ks. myös edempänä) runoilija puhuttelee suosijaansa Maecenasta: ” – – anna purjeiden kiidättää meidät avomerelle! / En minä kaikkea aio säkeilläni valloittaa – / en vaikka minulla olisi sata kieltä ja sata suuta, / rautainen ääni. Ole tukeni ja ohjaa lähimmän rannan ohi! / Maata näkyvissä!” (suom. Teivas Oksala).

Kivellä meri, merenkulku, myrsky ja (meren) saari toimivat tunnetusti myös elämään liittyvinä vertauskuvina: ”myrskyt käyvät elon saarel / keskel ijäisyyden aavaa merta”, ”purjehdimme vankkurilaivallamme eksyttävien metsien halki Impivaaran jyrkkää saarta kohden”, ”Ihminen on merenkulkija elämän myrskyisällä merellä” – esimerkkejä voisi jatkaa. (Kinnunen 1987: 139–142.) Lopultahan Kivi viittasi omaan elämänsäkin ”suurena haaksirikkona” (kirje toukok.–kesäk. 1870 Kaarlo Bergbomille). Sitä paitsi Kivellä on myös esimerkkejä satamasta, johon myrskystä halutaan purjehtia pois. Sellaisena toimivat niin Impivaaran kuin ”Lintukodon” saaret (molemmat varustettuna määreellä ’saari’). (Ervasti 1965, 25–26.) Mereltä ja myrskystä pääseminen pois rauhan satamaan saa sitä paitsi hienoimman, samalla lyyrisen ilmentymänsä kahdessa jaksossa *Seitsemän veljeksien* lopussa. Ennen kuin Anna esittää ”Sydämeni laulun”, hän haastelee lapselleen:

Ah! Tämä maailma on kavala ja myrskyinen, ja moni purjehtija täällä on vaipunut sen merien ikuiseen kohtuun. Sanoppas, lapseni, mun suveni-häniseni, sano: etkö tahtois täältä purjehtia rauhan ikisatamaan pois, koska vielä puhtaana väikky lapsuutesi valkea viiri? Rannalla sumean, tynnen järven seisoo Tuonelan kartano tumma, siellä himmeän lehdistön helmassa, kasteisen viidan kohdussa on lapselle valmiina kehto ja valkeat liinat ja vaipat.

Vaikka Annan pohdiskelu ei ole erityisen kristillinen sävyltään, siinä on jotain samaa kuin niissä kristillisissä teksteissä, joissa elämää verrataan purjehtimiseen myrskyävällä merellä. J. V. Lehtonen on niistä siteerannut esimerkkinä saksalaisen ortodoksian ajan teologin Johann Gerhardin (Johannes Gerhardus) *Meditationes sacrae* -teoksen jaksoa Gabriel Tammelinuksen suomennoksena (1688): ”Elämä on yxi warallinen Purjehtimus / Cuolema on rauhallinen Satama; / Ei sentähden pidä murhedittaman / että meidän Omaisem owat cuollet / wan paremmin iloittaman / että he owat tästä pauhawaisesta Merestä Satamaan pääsnet.” (Lehtonen 1928: 72.)

Toinen *Seitsemän veljeksien* loppuosan jakso, jossa merikuvasto tulee esille, liittyy veljesten muisteluksiin menneistä vaiheistaan: ”Niinpä myös mannermaalla harmeneva merimies johdattelee mieleensä muinoin ta myrskyä merellä. Pilvet haahden pimeyteen käärivät, kuohuva aalto uhkaili kuolemalla; mutta ennen kuin yö oli tullut, vaikenen tuuli, aalto viihtyi ja nukkui ja kirkastuvasta lännestä säteili aurinko taas, osoittaen tien satamaan. Tätäpä myrskyä muistelee merimies hiljaisella riemulla nyt. Niin muistelivat veljeksetkin menneitä päiviänsä, kultaisena joulu-iltana istuissaan ympäri Jukolan pöydän ja haastellessansa keskenään.” Tämä tulee lähelle myös Vergiliuksen *Georgican* säkeitä 1.299–304: ”talvi on viljelijän lomaa. / Pakkasella talonpojat nauttivat hankkimastaan / ja järjestävät kukin vuorollaan iloisia pitoja toisilleen. / Hilpeä talvi kutsuu ja hälventää huolet. / Niin myös merimiehet ripustavat peräkeulaan seppeleitä, / kun laiva on päässyt raskaassa lastissa satamaan.” (Suom. Teivas Oksala, joka myös on kiinnittänyt tämän kirjoittajan huomiota kyseiseen kohtaan.)

”Myrskyn” liittää edellä mainittuun Horatiuksen runoon itse aihe, myrsky, sekä laivan kuvaus. Myrskyn vallitessa on tärkeää päästä satamaan. Sekä Kivellä että Horatiuksella on mukana maininta satamasta,

ja kummassakin kiinnitetään huomiota esimerkiksi mastoihin ja purjeisiin. Horatius puhuttelee laivaa, kun taas varhaisemman runoilijan, Alkaioksen, runossa oltiin laivassa mukana. Kivi noudattaa tässä suhteessa Alkaioksen linjaa. Yksi ero on siinä, että Horatius vain mainitsee pelokkaasta merimiehestä (*timidus navita*), kun taas Kiven laivalla on kyllä pelokkaita merimiehiä, mutta myös mahtavaäninen laivuri: ”Mutta ääni uljaan laivurin taas kaikuu / voimallisest, käskien ja lohduttaen, / virittäen kerran vielä toivon liekin / miehistönsä poveen sanoil mahtavilla.” Kivi puhuu ”Myrskyn” toisinnossa perämiehestä ja laivurista. Alkuperäisessä, *Kirjallisessa Kuukauslehdessä* 1866 julkaistussa versiossa laivurin tilalla on erikoinen feminiiniseltä vaikuttava genetiivimuoto ’laivattaren’. Nominatiivi olisi ’laivatar’, mutta voi kysyä, olisiko nominatiiviksi kuitenkin ajateltava ’laivattari’ (vrt. lautta – lautturi). Saarimaa (1964: 151) on selityksissään laittanut laivatar-sanalle kysymysmerkin.

Jos lähdetään siitä, että Horatiuksen runo on allegoria, voi tietysti kysyä, onko Kivenkin runo allegoria. Jos se taas on allegoria, joutuu kysymään, onko se yleisluontoinen allegoria valtiosta ja sitä uhkaavista vaaroista, vai onko se lähemmin kytkettävissä johonkin historialliseen tilanteeseen, esimerkiksi Suomen tilanteeseen, jota Kivi olisi voinut ajatella. Entä kuka silloin olisi tuo mahtavaäninen laivuri? Vai olisiko runo luettavissa kirjallisen luomistyön allegoriana, mihin antiikin meri-allegoria myös antaa mahdollisuuden?

Poliittisen tulkinnan mahdollisuutta tukevat eräät seikat. Kivi julkaisi joukon runoja, niiden joukossa ”Myrskyn” *Kirjallisessa Kuukauslehdessä* syyskuussa 1866. Toisinnot tulivat julkisuuteen vasta vuonna 1878 B. F. Godenhjelmin toimesta (Kauppinen 1952: 167). 1860-luvun Suomessa ei tosin käyty mitään sotaa, mutta varsin tuoreessa muistissa oli kuitenkin yksi sotatapahtuma, josta Matti Klinge on kirjoittanut ottaen huomioon sen vaikutuksen Suomessa:

— — konkreettisiin muotoihin etsiytyvän ja venäläisvastaisen kansallisen itenäisyyspolitiikan kiihokkeena oli Preussin ja Itävallan sekä Tanskan välinen sota 1863–1864. Pienen maan kohtalo suuren kansan puristuksessa, ”veren ja raudan” politiikka liberalismia vastaan rinnastui itsestään Suomen oloihin muidenkin kuin dagbladilaisten mielissä, ja yleisesti oli myötätunto Tanskan puolella. Tähän sotaan lähti, Tanskan puolelle, muutama suomalainen vapaaehtoinenkin, joista tunnetuin on Herman Liikanen, mutta joukossa oli ylioppilaita edustamassa liberaaliryhmän tukema Rudolf Estlander, jonka liittymistä Tanskan joukkoihin Venäjän lähettiläs pyrki estämään. (Klinge 1967: 167; ks. myös Kiven kirje isälleen 26.2.1865.)

Sitä paitsi huhtikuussa 1866 oli keisari yritetty murhata, mikä tapahtuma herätti Suomessakin suurta huomiota (Klinge 1967, 180). Vuonna 1866 Kivi oli myös kiinnittänyt huomiota lehtiutiseen, joka käsitteli erästä kahnasta kahden saksalaisen valtion, Preussin ja Baijerin välillä. Uutisesta Kivi sai aiheen farssiinsa *Olviretki Schleusingenissä*.

Muuten ajankohta oli monenlaisten muutosten aikaa (rahamuutos, suomen kielen aseman vahvistuminen); samoin se oli fennomaanien keskinäisten kiistojen aikaa, joihin runon tapahtumien voisi ajatella liittyvän. (Klinge 1967; Kauppinen 1952: 7–22.) Voisi kysyä, olisiko tässä tilanteessa tuo mahtavaäninen laivuri Yrjö Koskinen (alkuaan Georg Forsman, myöhemmin vapaaherra Yrjö Sakari Yrjö-Koskinen). Tuona aikana Koskinen

oli nimittäin kohonnut jo huomattavaksi mielipidevaikuttajaksi. Hän oli myös August Ahlqvistin poliittinen vastustaja. (Sihvo 2002: 213–215; Kohtamäki 1956: 301–328.) Vaikka Kivi asui maaseudulla, hän kyllä seurasi politiikkaa. ” – – kaukana politiikan keskuksista, yksinäisellä maaseudulla juuri näinä vuosina neroudestaan kamppaileva Aleksis Kivikin näki punaisen varoitusmerkin juuri helsinkiläisessä liberaalien ryhmässä, suomenmielisten pahimmassa vihollisessa – – ”, kuten Rafael Koskimies (1974: 71) on sattuvasti todennut lähteenään Kiven kirje Thidolf Reinille. Ja Koskimies jatkaa: ”Mukaantulo Kirjalliseen Kuukauslehteen todistaa – – perin selvästi Kiven todellisen nuoruudenpiirin henkeä, laatua ja tasoa; hän oli yksi ’meikälaisistä’, ’jungfennomaani’, kuten muutkin Koskisen johtajahahmon ympärillä” (Koskimies 1974: 76). Vastaavasti Koskinen tunsi ystäviensä kanssa ihailua Kiveä kohtaan (Koskimies 1974: 78, 205, 283).

On kuitenkin mahdotonta pitävästi osoittaa, että Kivi olisi halunnut ”Myrskylä” kuvata ajan poliittisia tai yhteiskunnallisia tapahtumia. Silti pelkän kirjaimellisen luennan tekee ”Myrskyn” kohdalla riittämättömäksi sen aiheen poikkeuksellisuus Kiven tuotannossa. ”Valtameren-purjehduksen kuvauksena ’Myrsky’ jää poikkeukseksi Kiven tuotannossa. Hän on sisämaan runoilija, samoin kuin Runeberg”, toteaa Lauri Viljanen (1953: 85). Kirjaimellista syvemmän luennan puolesta puhuu sekin, että ”Myrskyn” ja *Seitsemän veljeks*en kolmen kohtauksen, Hiidenkivi-episodin, veljesten Jukolaan paluun ja Jukolan jouluillan, välillä on ilmeisiä yhtäläisyyksiä, kuten Esko Ervasti on havainnollisessa ja yksityiskohtaisessa vertailussaan osoittanut. Kun esimerkiksi ”Myrskyn” laivassa kuuluu laivurin ääni, romaanissa kuullaan Aapon ääni. Sitä paitsi Aapo toteaa Hiidenkivellä: ”Huomatkaat: tämä kivi on laiva myrskyssä ja myrskynä on tuo möräilevä, vihainen härkäliuta kivemme ympärillä.” (Ervasti 1965: 86–89; ks. myös Nummi 2001: 93–95.) Tällöin tuskin voi olla ajattelemta Kiveä ja hänen arvostelijoitaan.

Varovainen mutta myös kovin yleisluontoinen on Lauri Viljasen tulkinta ”Myrskystä” kirjailijan työn kuvauksena: ”’Myrsky’ näyttää runoilijan ikään kuin työn keskellä, toteuttamassa vastustamatonta kuvailevaa taipumustaan ja koettelemassa asteikkonsa ulottuvaisuuksia” (Viljanen 1953: 85). Viljasen tulkintaa voi kuitenkin pitää aiheellisena.

”Myrsky”-runolle löytyy sitä paitsi paralleeli ajallisesti varsin läheisestä Erik Gustaf Geijerin lyhyestä runosta ”På nyårsdagen 1838”, jonka uskonnolliset käänteet tosin tekevät siitä muuten kovin erilaisen: ”Hauras pursi se myrskysäällä / aavalle kantaa purjehtijaa: / tähtiholvi on tuikkiva päällä, / alla hänen hautansa meuraa. Eteenpäin! käsky soi kohtalon, / ja syvyyksissäkin Jumala on.” Geijerin sanoja on siteerannut juuri Yrjö Koskinen – yhdistäen runon poliittiseen tilanteeseen, joka hänestä vaikutti sotaan joutumiselta. (Suolahti 1933/1974: 277, josta myös Geijerin runon suomennos.)

Yhteyksiä antiikin epiikkaan

Kiven runotuotannossa on useita kertovia runoja, jotka voidaan määrittellä pienoiseepoksiksi. Edellä mainittujen ”Lintukodon” ja ”Atalanttan”

ohella niitä ovat ”Karhunpyynti”, ”Uudistalon-perhe”, ”Immen unelma”, ”Härkä-Tuomo” ja ”Kontiolan kaski”. Eeppisyyden ja lyyrisyyden välinen suhde aikamuotojen käytön (imperfekti, preesens) kannalta on Kiven runotuotannossa muutenkin kiinnostava kysymys, kuten Lauri Viljanen (1953: 52–53) on osoittanut. Siihen ei kuitenkaan voida tässä lähemmin puuttua.

Teoksessaan *Aleksis Kivi taiteilijana* Lehtonen on yhdistänyt ”Lintukodon” purjehdusretken kuvauksen ja siinä mainitut joutsenet Homeroksen kuvaukseen Poseidonista, joka kiittää orhiensa vetämissä vaunuissa kohti akhaijien laivoja. Lehtonen esittää sinänsä hauskan vertailun mahtavan merenjumalan vauhdikkaan matkan ja Kiven peukaloisten hiljaisen soljunnan välillä (Lehtonen 1922, 54–56; vrt. Viljanen 1953: 84). Tässä yhteydessä tuskin voinee puhua vaikutussuhteesta tai alluusiosta, mutta kieltämättä Homeroksen kuvauksen taustaa vasten luettuna Kiven kuvauksen viehättävyys lisääntyy entisestään. Olennaista luonnollisesti on, kuten Viljanen (1953: 84) on huomauttanut, että tritonien ja delfiinien asemesta ”kaikki on saanut suomalaisen, voipa sanoa kalevalaisenkin sävyn.”

Kuitenkin eräs toinen antiikin kirjallisuuden kohta tarjoaisi vielä sattuvamman vertailukohdan kerikansan purjehdusretkelle. Sellainen löytyy Apuleiuksen romaanista *Metamorphoses*, joka tunnetaan tavallisimmin *Kultaisen aasin* nimellä. Romaanissa on kuuluisana sisäkertomuksena Amarin ja Psychen tarina, jonka rosvojen luolassa kertoo vanha juopunut nainen – erikoinen vastakohtaisuus vallitsee kertojan olemuksen ja kertomuksen viehättävän sisällön välillä. Tarinaan sisältyy muun muassa kuvaus Afroditen lähdöstä merelle:

– – Afrodite syleili ja suuteli poikaansa hellästi ja lähti läheiselle meren rannalle, missä mainingit liikkuvat edestakaisin. Sinne tultuaan hän astui ruusuisin jaloin väreilevälle vedenpinnalle. Syvä meri näet tyyntyi heti, ja hänen kehotuksestaan, ikään kuin hän olisi jo aikaisemmin määräyksen antanut, kerääntyivät kaikki meren jumalat palvelushaluisina hänen luoksensa. Nereuksen tyttäret tulivat laulaen kuorossa, tuli Portunus jolla on pörröinen merensininen parta, tuli Salacia syli täynnä kaloja, tuli delfiinien pieni ajomies Palaimon. Tulivat tritonien parvet; joku heistä puhalsi kauniisti simpukkatorveansa, toinen levitti silkkivarjostimen, suojaksi auringon kuumilta säteiltä, kolmas piteli peiliä jumalattaren vaunujen vierellä. Tällainen oli seurue, joka saatteli Afroditea hänen lähtiessään valtamerelle.” (Suom. J. A. Hollo)

On kuitenkin ilmeistä, ettei Kivi ole Amarin ja Psychen tarinaa Apuleiuksen romaanista tuntenut, vaikka se on usein esitetty omana kokonaisuutenaan romaanista irrallaan. Kyse on tässäkin tapauksessa siitä, että ”Lintukodon” kuvaus vaikuttaa Apuleiuksen taustaa vasten luettuna korostetun kotoiselta ja suomalaiselta.

”Lintukodon” kerikansan yhteydessä J. V. Lehtonen (1928: 35–36) on viitannut *Iliaan* kolmannen laulun alussa mainittuihin pygmeihin, jotka kerikansasta poiketen ovat ilkeitä. Toisessa yhteydessä Lehtonen on maininnut Odysseian yhdeksännessä laulussa kuvatusta kyklooppien asuinsijasta. Siinä on ilmeisiä yhtäläisyyksiä kerikansan Onnelan kanssa, mutta asujat ovat jättiläisinä käänteisiä pienille keriihmisille. (Lehtonen 1928: 443–444.)

Lehtosen teoksessaan *Toivioretki Nurmijärvelle* esittämässä tapauksessa ollaan kuitenkin kiinteämmässä yhteydessä Kiven ja antiikin runouden välillä. Kuten edellä todettiin, Kiven kirjojen joukossa oli Vergiliuksen *Georgican* ruotsinnos. Teoksen toisessa kirjassa kuvataan puita ja siinä todetaan säkeissä 290–297 seuraavaa:

Puu taas upotetaan syvemmälle maan uumeniin, / varsinkin talvitammi, jonka latva kohoaa korkealle / ilmojen tuuliin, mutta juuri tunkeutuu syvälle Tartarokseen. / Eivät talvet, tuulet, eivätkä rajuilmat kisko sitä irti: / se kestää järkkymättä ja voittaa elinvoimassa / monet jälkeläisensä ja ihmisten sukupolvet. (Suom. Teivas Oksala)

Aleksis Kiven vastine tälle löytyy runosta ”Kesä-yö”, jossa tammi on vaihtunut Suomessa yleisempään koivuun: ”Korkealle koivu tutkaimensa nostaa, / Kaikkialle oksans levittää hän ympär, / Mutta ranka, kuni valtahinen pylväs, / Mahtavana alas syvyytteen tunkee.” (Lehtonen 1933: 107–108.) Viittaus korkeuteen ja syvyyteen on mukana sekä Kivellä että Vergiliuksella. Lehtosen siteeraamaa säettä ”Rauhan armas kuva rauhan tanterella!” voi pitää eräänlaisena vastineena Vergiliuksen ajatukselle, että tammeen eivät vaikuta tuulet eivätkä rajuilmat. Lehtonen (1933: 107) osaltaan näkee lempeän koivun ”uivan corotmaisessa hopeahämyssä”.

Lehtonen on esittänyt vain tämän yhden yhteyden *Georgicaan*. Kuitenkaan ei voi välttyä ajatukselta, että ”Lintukoto” voitaisiin laajemminkin liittää Vergiliuksen maanviljelyseepokseen. Vergiliuksen teoksessa Italia esiintyy monessa suhteessa sellaisena onnen maana, jollainen myös Lintukoto on.

Väljän paralleelin antiikin runouteen nähden tarjoaa Kiven ”Rippilapset”. Se on eräänlainen luterilainen vastine pakanallisen Horatiuksen *Carmen saecularelle*, Vuosisataislaululle, joka myös kertoo uskonnollisen juhlan vietosta. Siinä missä roomalaisten vuosisataisjuhlassa esiintyi nuorten miesten ja nuorten naisten muodostama kuoro, siinä Kiven runossa ”Temppeliin astuvi nuorukaisjoukko, / astuvi impiä valkeissa vaatteis”.

Lauri Viljanen on kytkenyt runon ”Mies” oodin traditioon, josta hän kirjoittaa seuraavaa:

[”Mies”] on kokonaisen ihmiselämän kuvaus, eepilliseen asuun puettu suuri oodi luonteenlujuudelle, tavallista harvaviivaisempi ja harmaavärisempi ollakseen Kiven kirjoittama. Oodimuotoon viittaa jo abstraktinen otsake. Sellaisena ”Mies” on melkein pä kustavilaista tyyliä, jota tunnetusti vielä nuori Runeberg tuli viljelleeksi. (Viljanen 1953: 90–91.)

Kustavilaisen tyylin ohella rinnastuskohteena voisi mainita myös oodirunouden tunnetuimman edustajan Horatiuksen. Nimenomaan hänen kolmannen oodikirjansa kuusi ensimmäistä runoa, ns. roomalaisoodit (*odae Romanae*) tarjoutuisivat vertailukohteeksi. Niissä Horatius tuo esille roomalaisen, stoalaisen järkkymättömän miehen ihanteen.

Yhteyksiä voisi ajatella löytyvän myös siitä, että Kiven runoudessa mainitaan tuulia. Esimerkiksi runossa ”Pohjatuuli” todetaan: ”Syyskuun tuuli, vinkka tunturien tuuli / pohjosesta liehtoo, alas kiirittelee / pilvi-vuorii – –”. ”Rippilapsissa” puolestaan puhalttaa lempeä länsituuli. Myös Horatiuksen runoissa esiintyy usein jokin tuuli, kuten pohjatuuli (Aquilo) tai länsituuli (Zephyrus). Horatiuksen-tuntemuksensa perusteella Kivi on

varmasti ollut perillä antiikin runouden tuulista ja niiden sävyistä, joskin Kivelle läheisempiä paralleelleja löytyy etenkin romantiikan runoudesta. (Vrt. Lehtonen 1922: 43–44.)

Antiikin historiaa Kiven teoksissa

Aleksis Kivellä oli ilmeistä mielenkiintoa antiikin historiaa kohtaan. Sitä osoittaa esimerkiksi se, että hänen kirjojensa joukossa on ollut Edward Gibbonin kuuluisa historiateos Rooman valtakunnan rappiosta ja luhistumisesta. *Nummisuutareissa* on tunnettu jakso, jossa Sepeteus puhuu Rooman ”lankeemuksesta” naisvaltikkan alaisuudessa. (Riikonen 1998b: 58–60.)

Mutta erityisesti Kivi viittaa antiikin historiaan ulkomaille sijoituvissa näytelmissään *Canzio* ja *Olviretki Schleusingenissä*. Esimerkiksi *Canziossa*, joka tapahtumiltaan Italiaan sijoittuvana luontevasti sisältää antiikkiviittauksia enemmän kuin muut Kiven teokset, kysytään, eikö Marcus Antonius hylännyt Octavian Kleopatran takia, ja kerrotaan, että keisari Nero tappoi äitinsä. *Olviretkessä* puolestaan kerrotaan tarina Julius Caesarista Galliassa (tarina on ilmeisesti sotkettu erääseen toiseen Rooman historiasta tunnettuun tapahtumaan).

Antiikin historiaan liittyvää aihepiiriä Kivi käytti esimerkkinään myös runomittaisessa esityksessä. *Karkurit*-näytelmän silosäkein kirjoitetussa jaksossa Tyko kertoo:

Karthagon hävityksen muistat sä. – / Tutkistelimmehan me nuoruudessa
/ Maapiirin urostöitä yhdessä, – / Tää suuri näytelmä ol’ meille mieleen. /
Tuo miekankalske tules’, sauvussa, / Mailman kahden tämä ottelu. / Mut
lukeissamme, kuinka Punilaiset, / Ne jotka kuolemalta säästettiin, / Saharan
hietikköhön vaelsi / Ja etsei itsellensä toisen kodon / Kas silloin poskillam-
me kirkkaat helmet; / Se koski sydämmeen. – He etsei rauhaa / Ja rakensi
Tombuktun kaupungin.

Tyko mainitsee myös yleisemmin Karthagon kohtalosta ”Mitä tiedetään / nyt siitä kaupungista kansoinensa? / Se lakastui, sen sielu oli pois: / Se sinne jäi miss’ asui lempensä. Jäi partahalle sinervän meren.” Tyko vertaa oman sielunsa kohtaloa Karthagon kohtaloon. Jaksolle on E. A. Saarimaa löytänyt selvän lähtökohdan Jakob Ekelundin historian oppikirjasta *Försök till Lärobok i Gamla Historien för Lärdoms-Scholor* (4. painos 1837), joka on kuulunut Kiven omistamiin kirjoihin. Mutta kuten Saarimaa (1920, 113) on sattuvasti huomauttanut, Kiven käyttämässä lähteessä hänen runojaksonsa ”kaunista ydinajatusta ei ole edes ituna”. Ekelundin oppikirjassa – ja vastaavasti Kiven näytelmässä – on käytetty erikoiselta vaikuttavaa nimimuotoa Tombuctu (Saarimaa 1920: 112–113). Selitys sille on yksinkertainen: Tombuktun ranskankielinen nimi on Tombouctou.

Kokonaan runomittaan kirjoitettu *Alma* sisältää kreikkalais-latinalaisen Conon-nimen, latinalaisen sanan *gloria* ja triumfaattori-sanalle keksityn suomenkielisen vastineen ’voittoriemuitsija’. Mutta tapahtumien taustalla vaikuttaa Kreikan vapaussota 1820-luvulla, maan irtautuminen turkkilaisten vallasta. Asiaan viitataan neljä kertaa; tällöin puhutaan ’kreikkalaisista’ ja turkkilaisista, Hellaasta ja Turkista (”Turkki makaa kuorsaten ja Hellas nousee”). Turkkilainen on esitetty stereotyyppisesti parrakkaana.

Kysymys riimistä ja antiikin metriikan käytöstä

Kiven runoja lähentää antiikin lyriikkaan se, että riimin käyttö on niissä melko vähäistä (Launonen 1984: 38, 43–53; Viljanen 1953: 37–38). Kun Kiven runoja ryhdyttiin *Kanervalan* ilmestyttyä arvostelemaan, loukkauskiveksi muodostui etenkin monien runojen riimittömyys tai puutteellinen riimin käyttö. Asiasta Kiveä moitti Julius Krohn todeten, että riimin ”jaloimmatkin runomestarit” olivat pitäneet lähes aina tarpeellisina (Launonen 1984: 43); Krohn ei siis ottanut huomioon, että antiikin runoilijat eivät riimiä käyttäneet. Toisaalta on muistettava, että riimitöntä Horatiusta saatettiin kääntää riimejä käyttäen. Näin menetteli esimerkiksi Thorild edellä mainitussa mukaelmassaan ”Efter Horatius”, samoin Tengström omissa Horatius-käännöksissään. Tämäkin osoittaa, miten tärkeäksi riimi oli antiikin jälkeisessä lyriikassa osoittautunut.

Kivi ei ole käyttänyt runoissaan antiikin runoudesta tuttuja säkeistötyyppejä, kuten alkaiolaista tai sapfista stroofia. Eräänlaiseen poikkeukseen on Lauri Viljanen kiinnittänyt huomiota. Kyseessä on runo ”Lapsi”, jonka stroofi- eli säkeistötyypistä Viljanen on kirjoittanut:

Kahta vilkkaasti etenevää alkuriviä seuraa *esitahdin* hidastama, tunnelman syventämistä palveleva säe, ja koko stroofi päättyy täyteläiseen daktyyliin helähdykseen. Molemmista loppuriveistä on näin muodostunut kaunis, lennokas kuva, joka muistuttaa varsin paljon ns. alkaiolaisen säkeistön loppukadenssia. (Viljanen 1953: 55.)

Viljanen on ottanut huomioon myös ”Lapsi”-runon toisinnon ”Pieni matkamies”. Siinä Kivi on luonut uuden, rauhallisemman säkeistön. Alkujaksoksi on tullut kolme tavallista viisitaktista trokeeta, ja niitä seuraa lyhyempi loppuhelähdys, jonka nimi latinalaisittain on ”ferekrateus”. (Viljanen 1953: 55.)

Viljanen ei kuitenkaan ole tullut sanoneeksi sitä, että näin ”Pienen matkamiehen” stroofit muistuttavat typografisesti juuri alkaiolaista stroofia:

Kaukahiseen kotihinsa kulkee
pitkin tietä poika pienoinen;
yö on tullut, pyhät loimot syttyy
taivaan korkeas linnas.

Säkeistötyyppi on lisäksi käänteinen ”Lapsi”-runolle, jonka säkeistöissä kolmea lyhyempää säettä seuraa neljäntenä pitempi säe.

Muuten Kiven runoutta ja myös proosarytmiä käsittelevissä tutkimuksissa on silloin tällöin mainittu antiikin mitoista. On esimerkiksi puhuttu Kiven ’kuusimitasta’, mitasta, joka muistuttaa antiikin heksametriä. Lauri Viljanen on nähnyt Kiven ruotsiksi sepittämät säkeet maalaisesta ruokalistasta paitsi parafrasina Runebergin *Hirvenhiittäjien* alussa kuvatusta salotorpan köyhästä aterista myös ”jonkinlaisena antiikkisena heksametrinä”:

Rynkiga svinkorfvar boddade vid en furubrasa,
Nya poteter stekta i smör med friskaste svampor,
Filmjök, med smör och varma limpa nys ur ugnen tagen,
Nys ur ugnen tagen palt, der hvita flottfläckar ännu synes.

Viljanenkin arvelee, ettei ”varsinaista heksametriä” Kivi ollut ajatellut suomenkieliseksi ilmaisukeinoksi – ei kyllä myöskään kalevalamittaa, josta hänet pelotti pois tuon aikainen mittaa koskeva teoretisointi. (Viljanen 1953: 40.)

Mutta kiinnostavampaa on, mitä Viljanen sanoo ”Atalanttan” mitasta:

Vaihtamalla ”kuusimitassaan” joka toisen säkeen katalektiseksi hän on saanut aikaan eräänlaisen ”elegia”-mitan, joka tässä palvelee erinomaisesti herkkiä psykologisia käänteitä ja lennokasta ajatuskiteytystä. Muotolöytönä se on yhtä omintakeinen ja orgaaninen, samaa rytmillistä mielikuvitusta todistava kuin kuusimita. (Viljanen 1953: 99.)

Myös runon typografinen asu tuo mieleen antiikin elegian. Toisaalta elegiaksi siinä on se erikoisuus, että runon alussa (säkeet 3–5) on kolmen säkeen jakso elegisen säeparin asemesta. Erikoista on myös uusien jaksosten aloittaminen säeparin jälkimmäisestä säkeestä, mikä ainakin *Kootuissa teoksissa* julkaistussa muodossa korostuu, kun väliin on jätetty tyhjä rivi.

Kiven teosten yhteydessä on mainittu useistakin antiikin runojaloista, kuten adoniuksista, daktyyleistä ja ferekrateuksista. On myös muistutettu siitä, että hänen proosassaan on ilmeisiä rytmisiä elementtejä (Saarimaa 1920: 114). Viljanen (1953: 41) toteaa kuitenkin, että proosassaan Kivi ”varoi liian selvää mitallisuuden tuntua”; Viljanen jatkaa: ”Hän tehosti vain lauseen loppukuvioita. Nehän olivat tunnetut jo antiikin taideproosassa kolmenlaisina *cursus*-päätteinä, eikä Kiven ollut tarvinnut lukea paljonkaan latinaa oivaltaakseen tuon keinon.” Sikäli kuin antiikin runoutta muistuttavia mittoja ja rytmiä Kiven runoudessa ilmenee, ne ovat ilman muuta tulosta Kiven luontaisesta rytmitajusta eivätkä antiikin mittoihin hakeutumisesta tai niiden vaikutuksesta.

Epilogi: Runoilijan seppelöinti

Yhteenvedossa jää vastattavaksi, mikä merkitys edellä esitetyillä yhteyksillä antiikin kirjallisuuteen on Kiven runojen tulkinnalle ja ymmärtämiselle. Kovin monitahoisista tai runsaista antiikkiviittauksista ei ole kyse. Pääsääntöisesti voi suorastaan sanoa, että Kiven runot ovat tyystin erillään antiikin runoudesta. Sen verran ilmeisiä kytkentöjä kuitenkin löytyy, että voi väittää myös Aleksis Kiven runojen omaavan ainakin jonkin yhteyden antiikin traditioon. Antiikkiviittaukset Kiven runoissa ovat nimenomaan kytkentöjä antiikin traditioon ilman että ne olisivat jossain syvemmässä dialogisessa suhteessa kreikkalaiseen tai roomalaiseen runouteen. Edeltäviin antiikin teksteihin tai tekstikohtiin Kiven runot eivät suhtaudu esimerkiksi ironisesti tai parodisesti. Lähinnä voisi puhua eräänlaisista kunnianosoituksista antiikin kirjallisuutta kohtaan.

Toisaalta Kiven runoudesta, samoin kuin hänen muustakin tuotannostaan, on helposti osoitettavissa sellaisia piirteitä, joille eräänlaisella yleisellä tasolla löytyy yhtymäkohtia antiikin teksteihin, kuten edellä esillä olleet maininnat tuulista; usein niillä on kuitenkin yhteyksiä muihin eurooppalaisiin teoksiin, eikä antiikin osuutta ole silloin syytä erikseen painottaa.

Mutta ottaen huomioon antiikin aineksen suhteellisen vähäisyyden Kiven tuotannossa voi pitää paradoksaalisena sitä, että hautajaisissaan Kivi sai osakseen nimenomaan antiikkiin liittyviä huomionosoituksia. Yliopiston kasvitieteellisestä puutarhasta oli professori S. O. Lindebergin – Ahlqvistin ystävän – suostumuksella saatu laakerinlehtiä, joista tehty seppelöity asetettiin runoilijan ohimolle. (Sihvo 2002: 324–325.) Tavallaan tämä tapahtui muistutuksena siitä, miten renessanssiajalla Petrarca oli seppelöity Rooman Capitoliumilla. Hautajaisissa luettiin myös Paavo Cajanderin tilaisuutta varten kirjoittama runo ”Vaipuos vaivu, synnyinmaasi helmaan” (Sihvo 2002: 327). Runo oli kirjoitettu Horatiuksen tunnetun oodin ”Integer vitae” mukaan. Horatiuksen sappiseen stroofiin kirjoittamaa oodia on esitetty sävellettynä versiona juuri hautajaisissa. Myös Cajanderin runo on kirjoitettu Sapfon stroofia käyttäen.

LÄHTEET

- Ervasti, Esko 1965: ”Suuren haaksirikon” aihe Aleksis Kiven tuotannossa. Turun yliopiston julkaisuja. Sarja C, osa I. Turku: Turun yliopisto.
- Hollo, J. A. 1912/1992: ”Huomioita Aleksis Kiven lyriikasta.” Teoksessa Tellervo Krogerus (toim.), J. A. Hollo, *Lukemisesta. Esseitä*, s. 9–25. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kauppinen, Eino 1952: *Kirjallinen Kuukauslehti. Vaiheet, sisällys, merkitys*. Helsinki: Otava.
- Kauppinen, Eino 1984: ”Selityksiä kirjeisiin.” Teoksessa Eino Kauppinen, Simo Konsala, Kai Laitinen (toimitusneuvosto), Aleksis Kivi, *Kootut teokset 4: Runot. Kirjeet*. Viides, tarkistettu painos, s. 361–390. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kinnunen, Aarne 1987: *Tuli, aurinko ja Seitsemän veljestä. Tutkimus Aleksis Kiven romaanista*. Toinen, täydennetty painos. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kivi, Aleksis 1984: *Kootut teokset 4: Runot. Kirjeet*. Viides, tarkistettu painos. Toimitusneuvosto: Eino Kauppinen, Simo Konsala, Kai Laitinen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Klinge, Matti 1967: *Ylioppilaskunnan historia. Toinen osa 1853–1871*. Porvoo: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Kohtamäki, Ilmari 1956: *August Ahlqvist suomen kielen ja kirjallisuuden arvostelijana*. Diss. Helsinki.
- Koskimies, Rafael 1974: *Nuijamieheksi luotu. Y. S. Yrjö-Koskisen elämä II*. Helsinki: Historian Ystävien Liitto / Kustannusosakeyhtiö Otava / Werner Söderström Oy.
- Launonen, Hannu 1984: *Suomalaisen runo strukturaalilyyysiä. Tutkimus Jaakko Juteinin, Aleksis Kiven, Otto Mannisen, V. A. Koskenniemen, Uno Kailaan, Kaarlo Sarkian, Tuomas Anhavan, Paavo Haavikon ja Pentti Saarikosken lyriikasta*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lehtonen, J. V. 1922: *Aleksis Kivi taiteilijana. Eräitä piirteitä*. Porvoo: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Lehtonen, J. V. 1928: *Runon kartanossa. Johdatusta Aleksis Kiven runouteen*. Helsinki: Otava.

- Lehtonen, J.V. 1933: *Toivoretki Nurmijärvelle y.m. lukuja Aleksis Kivestä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Nummi, Jyrki 2001: ”Sepeteuksen pojista voiton sankareiksi. Seitsemän veljestä ja raamatullinen alluusio.” Hannes Sihvo & Jyrki Nummi (toim.), *Raamattu suomalaisessa kirjallisuudessa. Kaunis tarina ja Jumalan keksintö*, s. 59–139. Helsinki: Yliopistopaino.
- Nummi, Jyrki 2009: ”Kekseliään miehen retket. Homeros, Shakespeare ja Nummisuutarin Niko.” Jaakko Yli-Paavola ja Pekka Laaksonen (toim.), *Tulinuija*. Aleksis Kiven Seuran albumi, s. 37–54. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Nummi, Jyrki 2010: *Nummisuutarit – viisinäytöksinen komedia*. Jyrki Nummi (päätoimittaja), Sakari Katajamäki, Ossi Kokko, Petri Lauerma (toim.), Aleksis Kivi, *Nummisuutarit. Komedia viidesnäytöksessä*. Kriittinen editio, s. 54–120. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Numminen, Paavo 1958: ”Apuleius ja Kivi. ’Kultainen aasi’ eurooppalaisena romaanina.” *Suomalainen Suomi 1958*, s. 503–510.
- Oksala, Teivas 2004: *J. L. Runebergin Kreikka ja Rooma. Tutkielmia runoilijan suhteesta antiikkiin ja klassiseen perintöön*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Oksala, Teivas 2006: ”Selitysosasto.” Teoksessa Johan Ludvig Runeberg, *Idyll och epigram. Horatius-oden. Idyllejä ja epigrammeja. Horatius-oodeja*, s. 131–158. Suomentanut ja selitykset laatinut Teivas Oksala. Espoo: Artipictura oy.
- Riikonen, H. K. 1998a: ”Lyyrinen *viaticum* – Horatiuksen runous ja lukemisen mielihyvä.” Teoksessa H. K. Riikonen, *Keisari satiirikkona ja muita tutkimuksia Euroopan kulttuuriperinnöstä*, s. 29–38. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Riikonen, H. K. 1998b: ”Maakuntain häviö. Antiikin dekadenssi 1800-luvun historiallisissa romaaneissa.” Pirjo Lyytikäinen (toim.), *Dekadenssi vuosisadanvaihteen taiteessa ja kirjallisuudessa*, s. 58–83. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Riikonen, H. K. 2009: ”Thomas Thorild – Kiven kannalta merkittävä kirjailija?” Teoksessa Jaakko Yli-Paavola ja Pekka Laaksonen (toim.), *Tulinuija*, s. 55–63. Aleksis Kiven Seuran albumi. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Saarimaa, E. A. 1920: ”Aleksis Kivi ja antiikki.” Teoksessa Klassillisen filologinen yhdistys (toim.), *Juhlajulkaisu O. E. Tudeerin 70-vuotispäiväksi 30.VIII 1920*, s. 102–114. Helsinki: Otava.
- Saarimaa, E. A. 1964: *Selityksiä Aleksis Kiven teoksiin*. Neljäs, uusittu painos. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Sihvo, Hannes 2002: *Elävä Kivi. Aleksis Kivi aikanansa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Suolahti, Gunnar 1933/1974 (1933): *Nuori Yrjö Koskinen. Y. S. Yrjö-Koskisen elämä I*. Toinen painos. Helsinki: Historian Ystävien Liitto / Kustannusosakeyhtiö Otava / Werner Söderström Oy.

- Tarkiainen, V. 1949: ”Kiven käyttämien kirjojen luettelo.” Teoksessa *Kaukametsä. Esseitä, novelleja, runoja*, s. 179–221. Julkaisija Aleksis Kiven Seura. V. Tarkiainen, Viljo Kojo, Sulho Ranta, Jussi Snellman, Kaarlo Urpelainen, Matti Visanti, Erkki Saure (toimituskunta). Helsinki: Otava.
- Thorild, Thomas 2000: *Att följa ögonblicken. Texter i urval*. Under redaktion av och med inledning av Horace Engdahl. Stockholm: Atlantis.
- Viljanen, Lauri 1953: *Aleksis Kiven runomaailma*. Porvoo – Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö.